

تاریخ نگاری مسعودی

تالیف

قصور عباس خا

دکتر علی بیات

(دانشیار دانشگاه تهران)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

شماره ۱۸

سرشناسه	عباس خان، قسور، ۱۳۶۴
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ نگاری مسعودی/ تالیف قسور عباس خان، علی بیات: (به سبب) بنیاد فرهنگی شکوهی.
مشخصات نشر	تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۵۵ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۸۳۷۰-۰۳۲-۱
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه: ص. [۱۵] - ۱۵۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	مسعودی، علی بن حسین، - ۲۳۲ق. -- نقد و تفسیر
موضوع	تاریخ نویسی اسلامی -- نقد و تفسیر
موضوع	Islam--Historiography -- Criticism and interpretation
موضوع	تاریخ نویسان عرب
موضوع	Historians, Arab
شناسه افروده	بیات، علی، ۱۳۲۷
شناسه افروده	بنیاد فرهنگی شکوهی
رده کتبی	DS ۳۵ / ۶۷ / ۵۴۳ ۱۳۹۵
ردیفی دیوبی	۰۹۷۶۷۱۰۹۲/۹۰۹
ماره کتبی شناسی ملی	۴۳۲۷۰۹۶

تاریخ نگاری مسعودی

وelfan:

قسور عباس خان

دکتر علی بیات (دانشیار دانشگاه تهران)

ویراستار: وجیهه شعبانی

ناشر: منشور سمیر

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول - ۹۵

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۷۰-۰۳۲-۱

تق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات منشور سمیر www.manshoorsamir.ir تماس: ۰۲۳۶۱۷۷۷۱۱۲-۶۶۹۴۶۶۵۶

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی و اقتباس در گیومه در مستند نویسی و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۵
مقدمه.....	۷

فصل اول: انگیزه و هدف

۱. تلخیص آثار گذشته.....	۱۱
۲. به جا گذاشتن دانش منظم.....	۱۹
۳. واقع نمایی.....	۲۴

فصل دوم: دیدگاه‌ها

۱. دیدگاه تلفیقی جغرافیا و تاریخ.....	۲۸
۱.۱ جغرافیای طبیعی.....	۲۸
۲.۱ تأثیر طبیعت بر جغرافیای انسانی.....	۲۹
۳.۱ جغرافیای حیوانی.....	۳۱
۴.۱ جغرافیای اقتصادی.....	۳۵
۵.۱ مسعودی صاحب نظر در علم جغرافی.....	۳۶
۲. دیدگاه تاریخی.....	۳۷
۳. دیدگاه سیاسی.....	۳۹
۴. دیدگاه فقهی.....	۴۰
۵. دیدگاه کلامی.....	۴۳
۶. دیدگاه عقلی، انتقادی و تحلیلی.....	۴۷

۵۰.....	۷. دیدگاه جهانی.....
۵۱.....	۸. دیدگاه تمدنی و فرهنگی.....
۵۴.....	۹. دیدگاه مردم شناسی.....
۵۷.....	۱۰. دیدگاه مرجعیت تاریخ.....
۵۸.....	۱۱. دیدگاه کل نگری.....

فصل سوم: منابع

۶۳.....	۱. سفره' و مشاهدات مسعودی.....
۶۳.....	۲. مسموعات و حبار شاهي.....
۷۲.....	۳. منابع مکتوب.....
۷۵.....	۴. باستان شناسی.....
۷۹.....	۵. تصویری و ترسیمی.....
۸۵.....	۶. روش بهره گیری مسعودی از منابع.....

فصل چهارم: روش ها

۹۱.....	۱. روش تحلیلی و انتقادی.....
۹۱.....	۱.۱. نقد روایات و اخبار تاریخی.....
۹۱.....	۲.۱. نقد مورخان.....
۹۸.....	۳.۱. نقد سند.....
۹۹.....	۴.۱. مقایسه و تطبیق.....
۱۰۲.....	۵.۱. اسباب خطا در تاریخ.....
۱۰۶.....	۶.۱. تحلیل روانشناسی.....
۱۰۶.....	۲. روش نقلی.....
۱۰۸.....	۱.۲. روایت از راویان.....
۱۰۸.....	۲.۲. نقل از کتاب ها.....

۱۱۳.....	۳. روش ترکیبی.....
۱۱۹.....	۴. روش تجربی.....
۱۲۰.....	۵. روش استطرادی.....

فصل پنجم: شیوه‌ها

۱۲۶.....	۱. شیوه موضوعی.....
۱۲۸.....	۲. شیوه زمان‌نگاری.....
۱۲۸.....	۱.۲. زمان‌نگاری سالنامه‌ای.....
۱۲۸.....	۲.۲. زمان‌نگاری خرفتی..... دوره‌ای.....

فصل ششم: اخلاق و آداب علمی

۱۳۲.....	۱. حقیقت‌جویی.....
۱۳۲.....	۲. پرهیز از تعصب.....
۱۳۳.....	۳. امانت‌داری.....
۱۳۷.....	۴. آداب علمی.....
۱۴۰.....	۵. اسلوب نگارش.....
۱۴۶.....	ضمیمه: کاستی‌های تاریخ‌نگاری مسعودی.....
۱۴۶.....	نتیجه‌گیری.....
۱۵۰.....	کتابنامه.....

پیشگفتار

جهان از پیشه و دانش، اندیشمندان بسیاری به خود دیده است که هر کدام به سهم خود چون ستاره‌ای فروزنده درخشیده‌اند. در حوزه تاریخ و به‌ویژه تاریخ‌نگاری اسلامی مؤلفانی چند خوش درخشیده و دیدگان جهانیان را به آثار خود خیره کرده و دینی ارزشمند را از خود به یادگار گذاشته‌اند. امروز به برکت رشد تفکر دینی و گسترش فرهنگ اسلامی در جهان، موارث و دستاوردهای علمی اندیشمندان مسلمان بیش‌ازپیش مورد توجه دانش‌پژوهان قرار گرفته است. این توجه و چشم داشت بی‌تردید نشانگر غنای کارنامه علمی، فرهنگی و تمدنی آنان است.

باید توجه داشت که دانشمندان مسلمان با هر مذهب، همه وابسته و وام‌دار اسلام و فرهنگ اسلامی‌اند و احیای نام و یادشان در حقیقت احیای کارنامه فرهنگی و نشان دادن سهم آنان در پیشبرد فرهنگ و تمدن اسلامی و انسانی است.

شهرت جهانی ابوالحسن علی بن حسین مسعودی در میان پژوهشگران تاریخ انگیزه‌بخش نگارنده گردید تا ضمن تحصیل در دانشگاه بین‌المللی اهل‌بیت (علیهم‌السلام) به بررسی تاریخ‌نگاری وی بر اساس دو اثر باقی‌مانده‌اش "مروج الذهب" و "التنبیه والاشراف" در قالب پایان‌نامه به راهنمایی استاد فرزانه‌ام

دکتر علی بیات پردازم. از این دو اثر، "مروج الذهب" از اهمیت خاصی برخوردار است چرا که در آن ارجاع‌های بسیاری به دو اثر اصلی اما مفقود خود "اخبار الزمان" و "کتاب الاوسط" داده است؛ اما آخرین کار تاریخی‌اش یعنی "التنبیه و الاشراف"، تنها مستند به "مروج الذهب" و در موارد بسیار نیز عیناً به نقل مندرجات آن پرداخته است.

مسعودی به‌عنوان مورخ در اروپا در قرن هیجدهم شناخته شد و به لحاظ منزلت علمی در صف اول مورخان قرار گرفت. برخی اندیشمندان در مقابل کسانی که بر سند مسعودی قلم‌فرسایی کردند، به دفاع از وی پرداخته‌اند. مثلاً مستشرق معروف آلمانی "راکه" که مقدمه ابن خلدون را مرتب نموده و بر آن پیشگفتاری تحت عنوان "ملاحظات" نوشته، می‌گوید: در تاریخ مسعودی هفوات و بسیاری زیاده‌گویی‌ها دیده می‌شود، باوجود این، او نیز هم در فن تاریخ‌نگاری و هم در نظریات فیلسوفانه، بیگاه فروتری را نسبت به ابن خلدون برای مسعودی قائل شده، درحالی‌که همه آرا و دیدگاه‌های ابن خلدون را بر اساس امور صحیح استوار می‌بیند و آن‌ها را مطلقاً معتبر تلقی می‌کند؛ اما اگر به دیدۀ عدل و انصاف نگریسته شود نظریات فیلسوفانۀ مسعودی بنابه فضل تقدم کمتر از ابن خلدون نخواهد بود، جالب‌تر این است که ابن خلدون خود مسعودی را "امام المورخين" قلمداد کرده است.

در این اثر صرف‌نظر از محتوای تاریخی، بیشتر نکات فنی تاریخ‌نگاری مسعودی با روش کتاب‌شناسی توصیفی-تحلیلی مورد توجه قرار گرفته و از این جهت رهیافتی نو در بررسی تاریخ‌نگاری مورخان مسلمان به حساب می‌آید زیرا، در زمینه تاریخ‌نگاری مسعودی تاکنون تحقیقات جدی صورت نپذیرفته بود.

امید که خوانندگان با علم و فرهنگ خطاهای احتمالی در نوشته را تذکر دهند تا در چاپ‌های بعدی اصلاح شود. به قول مسعودی "از خطای انسانی و ناتوانی بشری برکنار نبوده‌ام و از وصول به کمال وامانده‌ام. اگر قرار بود کسی که همه علوم را نداند، کتابی تألیف نکند هیچ کس کتابی تألیف نمی‌کرد زیرا، خداوند عزوجل می‌فرماید: برتر هر داننده داناتری هست."^۱

در نهایت از جناب آقای دکتر یوسف بیگ‌باباپور و جناب آقای سید وحید سمنانی که با پیگیری و حمایت خود، امکان چاپ این اثر را فراهم کردند سپاسگزاریم و بری این‌ان و همهٔ خادمان تاریخ و فرهنگ اسلامی، از درگاه خداوند یگانه آرزوی عزت و مصلحت داریم؛ و در پایان این نیایش حضرت مولانا را به درگاهش تکرار می‌کنیم که:

قطرهٔ دانش که بخشیدی ز پیس من گردان به دریاهای خویش

قصور عباس خان

دکتر علی بیات

دانشگاه تهران

تهران، ۱۳۹۵

مقدمه

زندگی نامه مسعودی

نامه زندگی:

ابوالحسن علی بن حسین مسعودی در نیمه دوم قرن سوم هجری در بغداد دیده به جهان گشود. در سال ۳۴۶ هجری در فسطاط مصر درگذشت. در الفهرست این ندیم^۱ که از نزدیکان مناج مکتوب به زمان مسعودی است درباره او چنین می‌خوانیم: "این شخص از مردم منسوب و معروف به ابوالحسن علی بن حسین بن علی مسعودی، از فرزندان عبدالله بن مسعود و صاحب تألیفاتی در تاریخ و اخبار ملوک است."^۲ درباره نام و کنیت مسعودی هیچ اختلاف وجود ندارد، ولی بدون تردید او از اهل مغرب زمین که شامل کشورهای لیبی، تونس، الجزایر و مراکش امروز است نبوده و اظهار نظر این ندیم اشتباه است^۳، زیرا مسعودی در مروج الذهب خود را از اهل بابل^۴ معرفی کرده است و همچنین در التنبیه و الاشراف می‌گوید: "ناحیه‌ای که

^۱ این ندیم ۳۴ یا ۳۹ سال بعد از درگذشت مسعودی یعنی در سال ۳۸۰ یا ۳۸۵ هجری درگذشته است.

^۲ این ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ۲۵۴، ترجمه محمد رضا تجدد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱ ش.

^۳ مهدوی دامغانی، محمود، "ابوالحسن علی بن حسین مسعودی و برخی از آثار او"، ۹۷، نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، مشهد، [بی تا].

^۴ مروج الذهب، ۳۸/۲؛ (مسعودی گوید: میانه‌تر از اقلیمها اقلیمی است که ما در آن تولد یافته‌ایم مگر چه روزگار میان ما و آن فاصله افکنده و ما را از آنجا دور کرده و دلمان را مشتاق آن کرده است که وطن و مسقط الرأس ما بوده است مقصودم اقلیم بابل است).

مدینه السلام در آنجاست از لحاظ پاکیزگی و آذوقه بهترین نقاط جهان است... ما از مفارقت اجباری این ولایت غمینیم که در آنجا تولد و نشو و نما یافته‌ایم و روزگار ما را از آنجا دور کرده است که به غربت افتاده‌ایم و از دیدار آن محرومیم.^۱ این اشتباه گفتار این ندیم در منابع متعدد از جمله معجم الادباء یا قوت حموی نیز نقل شده است.^۲ شاید منشأ این اشتباه آن بوده که مسعودی در سال‌های آخر زندگی در مصر اقامت داشت.

بغداد در آن روزگار از بزرگ‌ترین مراکز تمدن و گهواره دانش بود و فقها، قراء، ادیبان، ورافان و یشوایان متعدد دانش در آن سرزمین گرد هم آمده بودند و مسعودی از آن‌ها بهره‌ها گرفته بود. وی بعد از مسافرت‌های طولانی به شهرها و ممالک مختلف، سرانجام در فسطاط سکنی گزید و بعضی از آثار خود همچون مروج الذهب و التنبيه و الاشراف را در آنجا تألیف کرد و سرانجام در همان‌جا نیز رخ در نقاب خاک کشید.

۱. التنبيه والاشراف، ۴۲.

۲. حموی، یا قوت، معجم الادباء، ۱۷۰۵/۴، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۴ ق.

سفرها:

مسعودی در پی کسب اخبار و اطلاعات فرهنگی و تاریخی، حدوداً طی ربع قرن شرق و غرب عالم را زیر پا گذاشت و باحوصله و دقت قابل تحسین، فرهنگ ملل مختلف را مطالعه و مشاهده نمود. از فارس و خراسان تا ارمنستان، آذربایجان و مناطق خزر و از آنجا تا هند و سند، ملتان، منصوره، سیلان، چین و تبت و سپس به شام، طبرستان، عمان، شرق آفریقا، دریای سیاه، انطاکیه و احتمالاً تا بلغار به سفر پرداخت.^۱ مهم اینکه سفرهای او محض تفریح و گردشگری نبوده، بلکه کاملاً انگیزه علمی داشت، به نوشتن «حمد امین مصری»: "و لم تکن اسفاره للنزهة بل کانت لمعرفة الاقطار و اخبارها و اذا سارتا بینه و بین المقدسی و البیرونی وجدناهما أدق و أعمق".^۲

مذهب مسعودی:

موضوع مذهب مسعودی مسئله مهمی است که در تحقیقی جداگانه باید مورد بررسی قرار گیرد. اگرچه بررسی عقاید او در آثار باقی مانده اش، یکی از بهترین روش های پی بردن به مذهب اوست، اما اشاره به مکتب ریز در این خصوص سودمند خواهد بود.

الف) در کتب رجال شیعه می بینیم که گروه زیادی از علمای دقیق النظر، مسعودی را شیعه اثنی عشری معرفی کرده اند. مثلاً نجاشی نام مسعودی را در رجال خود (فهرست اسماء مصنفی الشیعة که یکی از معتبرترین کتب رجال شیعه است) آورده است. نجاشی، پس از ذکر نام سیزده کتاب از وی، می افزاید: «هذا رجل زعم

^۱ یوسفی راد، مرتضی، اندیشه سیاسی ابوالحسن مسعودی، ۲۳-۲۴، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ش.

^۲ امین، احمد، ظہر الاسلام، ۲۰۶/۲، قاهره، مکتبة النهضة المصرية، الطبعة السابعة، ۱۹۹۹ م.

ابوالفضل الشیبانی، رحمه الله، انه لقيه واستجازه».^۱ این ترجمه‌ی حال، با توجه به نام بردن از رساله‌ی اثبات الوصیة لعلی ابن ابی طالب علیه السلام که ظاهراً همین کتاب اثبات الوصیه موجود است، امامی بودن مسعودی را می‌رساند. ابن داؤد حلی (د: ۶۴۷ هجری) در کتاب رجال خود، راویان علم حدیث شیعه را به دو دسته تقسیم کرده است. نخست کسانی هستند که در مؤثق بودن آنان، در میان علمای شیعه اختلاف نظر وجود نداشته است. دسته دوم گروهی هستند که شیعه و ثقه بودن آنان مورد اختلاف بوده است. او مسعودی را در دسته نخست قرار داده است.^۲ علامه حلی دانشمند دین‌شناسی (د: ۷۲۶ هجری) در خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال، کتاب اثبات الوصیة لعلی بن ابی طالب علیه السلام را از آن مسعودی صاحب مروج الذهب دانسته است.^۳

ب) شرح حال نگاران و تذکره‌نویسان مشهور اهل سنت در خصوص مذهب مسعودی یا سکوت کرده‌اند و یا بر شیعه بودن او تأکید دارند. دانشمندانی همچون ابن ندیم (الفهرست)، ابن شاکر کتبی (فهرست الوفیات)، ابن عماد حنبلی (شذرات الذهب)، ذهبی (العبر)، حموی (معجم الأدباء) و حاشی خلیفه (کشف الظنون) درباره مذهب او سخنی به میان نیاورده‌اند. بدیهی است که حدیث ایشان مؤید تشیع

۱. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، ۲۵۴ (نجاشی متولد ۳۶۲ هجری است و از لحاظ زمان به مسعودی بسیار نزدیک تر است. از این رو، به گفتار او می‌توان تا حد زیادی اعتماد کرد).

۲. حلی، ابن داؤد، رجال ابن داؤد، ۳۹۰، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ق.

۳. حلی، حسن بن یوسف، رجال العلامة الحلی، ۱۰۰ (علاوه بر علماء مزبور، دانشمندانی همچون مجلسی، محدث نوری، مامقانی، حسن صدر، کاشف الغطاء و آغا بزرگ تهرانی نیز مسعودی را از رجال شیعه دانسته‌اند. از علماء شیعی فقط دو شخصیت معاصر آقا محمد علی صاحب مقامع الفضل (پسر وحید بهبهانی) و آیه الله شبیری زنجانی بر شیعه نبودن مسعودی اصرار دارند. ر.ک: مهدوی دامغانی، "ابوالحسن علی بن حسین مسعودی و برخی از آثار او"، ۱۰۲-۱۰۳).

مسعودی نباشد، انتساب او را به هیچ‌یک از مذاهب دیگر هم تأیید نمی‌کند. برعکس بعضی از علمای معاصر اهل سنت مانند اسماعیل پاشا بغدادی و محمد کرد علی نویسنده متعصب، مسعودی را شیعه قلمداد می‌کنند.^۱ علاوه بر دلایل مذکور، نگارنده بعد از بررسی آثار باقی مانده مسعودی به این نتیجه رسیده که او شیعه امامی بوده، ولی به سبب شرایط حساس آن زمان در تقیه زندگی می‌کرده است.

آثار مسعودی:

مسعودی در لابلای مطالب مروج الذهب و التنبيه و الاشراف نام ۳۵ اثرش را نام برده است که با مروج الذهب و التنبيه و الاشراف، ۳۷ اثر می‌شود. (۱) اخبار الزمان و من ابادة الحدثان من الامم الماضية و الاجيال الخالية و الممالك الدائرة، (۲) كتاب الاوسط، (۳) مروج الذهب و معادن الجواهر فی تحف الاشراف من الملوك و اهل الدرايات، (۴) التنبيه و الاشراف، (۵) فنون المعارف و ما جرى فی الدهور السوالف، (۶) ذخائر العلوم و ما جرى فی سالف الدهور، (۷) الاستذکار لما جرى فی سالف الاعصار، (۸) المقالات فی اصول الديانات، (۹) المنايا و التجارب، (۱۰) سيرالحيات (۱۱) رسالة البيان فی اسماء الأئمة القطعية من الشيعة، (۱۲) كتاب الزلف، (۱۳) كتاب المبادئ التراكيب، (۱۴) الانتصار، (۱۵) نظم الجواهر فی تدبير الممالك و العساكر، (۱۶) نظم الادلة فی اصول المله، (۱۷) نظم الاعلام فی اصول الاحكام، (۱۸) الصفوة فی الامامة، (۱۹) الاستبصار، (۲۰) طب النفوس، (۲۱) حقائق الأذهان فی أخبار آل محمد عليه السلام و تفرقهم فی البلدان، (۲۲) الأسرار الطبيعية، (۲۳) الواجب فی

^۱ مهدوی دامغانی، محمود، "ابوالحسن علی بن حسین مسعودی و برخی از آثار او" ۱۰۴-۱۰۵، نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد.

الفروض اللوازم، (۲۴) مقاتل الفرسان العجم، (۲۵) تقلب الدول و تغير الآراء و الملل، (۲۶) المسائل والعلل فی المذاهب و الملل، (۲۷) خزائن الدین و سرالعلمین، (۲۸) الابانه عن اصول الديانه، (۲۹) كتاب الرؤيا و الكمال، (۳۰) كتاب الرؤس السبعیه، (۳۱) كتاب الاسترجاع فی الكلام، (۳۲) الاخبار المسعودیات (۳۳) كتاب الزاهی (۳۴) مظاهر الأخبار و طرائف الآثار للصفوة النوریه و الذریة الزکیة أبواب الرحمة و ینابیع الحکمة، (۳۵) راحت الارواح، (۳۶) وصل المجالس بجوامع الاخبار و مخطط الآداب، (۳۷) ندعاوی.

اهمیت تاریخ‌ناری مسعودی:

نام مسعودی در آسمن تاریخ‌ناری مسلمین مانند ستاره پر فروغی می‌درخشد و اهل دانش و فرهنگ را به سوی آثار و ارج خود می‌کشاند. مسعودی نخستین مورخی است که در تاریخ‌نگاری اسلامی، تجربه و عقل را در نقل و نقد اخبار، دخیل قرار داد و از آن نتایج مطلوبی گرفت. بینش عتی - کلامی و تجربه‌های حاصل از جهانگردی ۲۵ ساله مسعودی تأثیر بسیار عمیقی در بینش تاریخی و ابتکار روش‌های نوین تاریخ‌نگاری وی گذاشته است. او از چار چوب بینش سبطه‌نگری و محلی حاکم بر بسیاری از مورخان بیرون آمد و تاریخ را در خدمت تمدن جهانی و فرهنگ انسانی با مرکزیت بخشیدن به جهان اسلام به کار گرفت. از این رو، پرداختن به کتابشناسی توصیفی و تحلیلی آثار مسعودی به‌عنوان یک عالم و مورخ بزرگ که تعلیم را با مشاهده و تجربه درهم آمیخته ارزش فراوانی دارد.